

EMPATİ VE SOSYAL ZEKÂ

EMPATHY AND SOCIAL INTELLIGENCE

Yrd. Doç. Dr. Meşküre Hülya ÜNAL KARAGÜVEN

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü

Özet

Bu çalışmada, empati ve sosyal zeka ile ilgili literatür taramasında ulaşılan bilgiler ve empatinin sosyal zeka ile ilişkisi ortaya konmuştur. Çağdaş eğitimde öğretmenin sadece bilgiyi aktaran değil aynı zamanda empati kurabilme gibi yetenekleri kazandırabilen bir rehber olması görüşü oldukça yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Diğer insanlar gibi hissedebilme, onların duygularını anlayabilme anlamına gelen empati öğretmenin eğitimci olarak verimini artırabilir. Öğretmen birikimini aktarırken aynı zamanda öğrencileri ile empati kurabilmelidir. Aynı zamanda empati yeteneğinin ve sosyal zekanın gelişimi amacıyla iyi bir model olabilmelidir. Öğretmenlerin empati ve sosyal zeka konusunda bilgi sahip olmaları eğitimde verimi artırabilir. Son yıllarda konuyla ilgili hem yerel hem uluslararası düzeyde çok fazla çalışma ve yayın yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı empati ve sosyal zeka ilgili güncel çalışmaları tarayarak ulaşılan bilgileri kapsamlı bir şekilde sunmaktır. Çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Birinci bölümde empati ve değerlendirilmesi, ikinci bölümde sosyal zeka ve empati ile ilişkisi, üçüncü bölümde empatinin neden geliştirilmesi gerektiği, son bölümde ise empati ve sosyal zekanın nasıl geliştirilebileceği konusu ve geliştirmeye yönelik etkinlik örnekleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmanın empati ve sosyal zeka üzerinde yapılan çalışmalarda araştırmacılar için yararlı bir kaynak olabileceği söylenebilir. Konuyla ilgili farklı çalışmaların yapılması, empati ve sosyal zekanın benzer çalışmalarda farklı yönleriyle incelenmesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Empati, Sosyal Zekâ, Eğitim

Abstract

This is a review of literature about empathy and social intelligence. Additionally, the relationship between empathy and social intelligence is briefly reviewed. Contemporary education needs eligible teachers in order to teach or transfer knowledge. Teachers should also have knowledge and skills about empathy and social intelligence. Empathy means the ability to feel and share another person's emotions. Teachers can increase the efficiency of education by learning more about empathy and social intelligence. They should be good models for their students with empathic and social behaviors. There are many studies on empathy and social intelligence in recent years. The purpose of this study to present of a summary about empathy and social intelligence. In the first part of the study; empathy and the measurement of empathy, in the second part of the study; social intelligence and relationship between empathy and social intelligence, at the third part of the study; why and how the empathy and social intelligence should be developed, are studied. In the rest of the study, some examples about the activities are given. In summary, this study can be a resource for educators

and researchers. To gain a greater understanding of empathy, subsequent studies of empathy should involve not only social intelligence but also different types of factors. Thus, replication attempts about empathy should include various subjects.

Key Words: Empathy, Social Intelligence, Education

GİRİŞ

Empati; bir insanın kendisini karşısındakinin yerine koyarak onun duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi süreci olarak tanımlanmaktadır (Dökmen, 1995). Sharma (1992) tarafından belirtilen şekliyle; empati kelimesi ilk olarak eski Yunancada “*empathia*” şeklinde Aristo’nun Rhetoric adlı eserinde geçmektedir. Sözlük anlamı “kişinin kendini başka bir bilincin yerine koyarak söz konusu bilincin duygularını, isteklerini ve düşüncelerini, denemeksizin anlayabilmesi becerisi” şeklinde tanımlanabilir (Basch, 1983). Türk Dil Kurumu (<http://tdk.gov.tr>, 2013) tarafından empati kelimesi yerine “duygudaşlık” kelimesi önerilmekte ve eş anlamlısı olarak kabul edilmektedir. Psikoloji alanında ise “eşduyum” sözcüğünün empati anlamında kullanıldığı görülmektedir (Gülseren, 2001). Empati zaman zaman telepatik bir irtibat biçimi olarak düşünülmekte ise de telepatiden farkı, tanımından da anlaşılacağı gibi, empatide düşünce ve imaj aktarımının olmamasıdır. Örneğin aralarında empati bulunan iki kişiden biri bir bedensel rahatsızlıktan acı çektiğinde diğer kişinin de bedeninin aynı bölgesinde acı duyduğu görülmüştür. Gözlem ve deneyler empati halinin anne ile çocuklar arasında ve ikizler arasında daha sık gerçekleştiğini göstermiştir. Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler, empati halinin özellikle ebeveyn ile yavrular arasında gerçekleştiğini göstermektedir. Örneğin, yavrularından kilometrelerce uzağa götürülen bir anne tavşanın, yavruları öldürüldüğünde acı acı bağırdığı görülmüştür (Guiley, 1994). Dolayısıyla, acıyı ve mutluluğu başkasının hissettiği gibi hissetmek, sebeplerini onun algıladığı gibi algılamak anlamına da gelir, başkasını etkili ve deneyimsel olarak anlamaktır (Rogers, 1975). Kendini başkasının yerine koyma (identification) olarak da düşünülebilir. Empati kısaca ‘bireyin kendisini karşısındakinin yerine koyarak, olaylara onun bakış açısıyla bakma’ olarak açıklanabilir (Hojat ve diğerleri, 2002).

Özetle, empati geliştirilebilen bireysel bir özellik olarak şöyle tanımlanabilir; insanın bir başkasıyla konuşarak ya da konuşmadan iletişim kurabilmesi, başkasının duygu, düşünce, durum ve deneyimlerini anlaması ve olayları onun bakışıyla değerlendirebilmesidir. Başkalarının düşünce ve duygularının ve bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma, karşısındakinin duygu ve düşüncelerini temsili olarak yaşama, kendini başkasının yerine koyma olarak ifade edilen empatinin, bu haliyle hem bilişsel hem de duygusal bir süreç olduğu görülmektedir (Budak ve diğerleri, 2007, s.183). “Empati onu anlamaktır” diye tanımlandığında empatinin bilişsel yönü, “empati onu hissetmektir” diye tanımlandığında ise duyuşsal yönü ağırlık kazanmaktadır (Dökmen, 1988, s. 155). Empati dengeli ve duygusal olarak gelişmiş kişilerin özelliği olarak kabul edilir (Sucaromana, 2012, s.55). Heier (1974) Anlık Empati (State Empathy) ve Sürekli Empati (Trait Empathy) olarak iki farklı empati türü önermiştir. Anlık Empati sistemli bir şekilde yapılan eğitim programları ile kazandırılabilen ve Truax Accurate Empathy Scale (Truax, 1961; Truax and Carkhuff, 1967) gibi ölçekler ile ölçülebilen empatidir. Çalışmalar sürekli empatinin anlık empatiyi belirlediğini ve ortaya çıkmasına neden olduğunu göstermiştir (Hogan 1975). Carkhuff (1969), and Egan (1975) gibi yazarlara göre empati sadece anlamayı değil etkili iletişimi de kapsar. Empatik beceri genel iletişim becerisinin önemli bir parçası olarak kabul edilir ve empati iletişim becerileri açısından da incelenir (Barnett, 1990; Cüceloğlu, 1998, Dökmen, 1995; Tutuk, Doğan, 2002). Eicle (1972) Hogan Empati Ölçeğinden elde edilen puanların öğrencilerin empati geliştirme uygulamasından önce ve sonra The Carkhuff Communication Index (Carkhuff, 1969)

kullanılarak elde edilen değerlerle ilişkili olduğunu tespit etmiştir. İletişim ile ilgili olarak “empatik dinleme” şeklinde bir dinleme türünden söz edilmektedir. Empatik dinleme kişiyi anlamak amacı ile kullanılan aktif dinlemedir. Ancak aktif dinleme, sadece kişiyi anlama amacıyla kullanılırsa sadece bir teknik olur ve olumlu sonuç alınamaz. Empatik dinleme kişiyi anlamayı birinci plana koyar. “Kişinin söylediği sözler hangi deneyimleri, öğrenimleri dile getiriyor, kişi nasıl hissediyor, dünyayı ve kendini nasıl görüyor” anlaşılmaya çalışılır. Karşıdakinin yaşantısı ile dünyayı görmek empatidir (Cüceloğlu, 1998, s.362). Bir kimse diğer kişiyi empatik olarak dinlediğinde, diğer kişinin ne söylediğini, ne hissettiğini sanki o kişi imiş gibi anlamaya çalışır. Onun bir şeyi nasıl yaşadığını ve bunu nasıl kavramlaştırmaya çalıştığını anlamaya çalışır. Kısa bir süre için kişi empatik dinleme eylemini yaparken, kendi dünyasından ayrılır (Caputo, Hazel, McMahon, 1994, s.189). Empati kurulmasında benzerlikler önemli bir rol oynar. Örneğin aynı yaş, cinsiyet, ırk ve eğitim seviyesinde hatta aynı sosyal grup içerisinde olmak önem taşır. Kişilik, empatinin önemli bir belirleyicisi olmamakla birlikte, empati kurabilen bireylerin kişiliği aşağıda verilen Tablo 1’deki gibi belirlenmiştir (Smith, 1973, s. 60).

Tablo 1. Düşük ve Yüksek Düzeyde Empati Kurabilen Bireylerin Özellikleri

Düşük düzeyde empati kurabilen birey:	Yüksek düzeyde empati kurabilen birey:
Hâkimiyet kurmaya çalışır	Uysaldır
Bağımsızdır	Bağımlıdır
Çevresine soğuk ve ilgisizdir	Sosyaldır, çevresine ilgilidir
Saldırgandır	Saldırgan değildir

Empati kuran kişi kendilik bilincini terk etme eğilimindedir. İki kişi arasındaki paralellik o denli yüksektir ki, iki kişi bir kişi olur. İki kişinin kimliği birleşir. Empati kuran ile kurulan arasında uzun bir mesafe yoktur. Empati kurulduğunda, empati kuran kimse yeni bir kimliğe bürünür (Katz, 1963, s.9). Empatinin bireysel farklılık gösterdiği yapılan ölçümlerle tespit edilebilir.

Empatiyi değerlendirmek amacıyla farklı ölçekler geliştirilmiştir. Bunlar içinde en iyi bilinenlerden ilki; California Psychological Inventory ve Minnesota Multiphasic Personality Inventory gibi ölçeklerin empati ile ilgili maddelerinden oluşturulmuş olan The Hogan Empathy Scale (Hogan, 1969) dir. Daha sonra Bryant (1982) tarafından geliştirilmiş ve Türkçeye de uyarlaması yapılmış olan Çocuklar ve Ergenler İçin Empati Ölçeğinin (Yüksel, 2004) kullanıldığı görülmektedir. Bryant’ın ölçeği Mehrabian ve Epstein (1972)’in Yetişkinler İçin Empati Ölçeğinden adapte edilmiştir. Bryant’ın adapte ettiği ölçek, 22 maddelik, kendini anlatma (self- report) ve kağıt- kalem ölçeğidir. Bryant’ın çocuklar için olan bu ölçeği farklı gruplara ve bireylere uygulanmış ve hepsinde de yüksek puanın daha fazla empatiyi yansıtmakta olduğu görülmüştür (Bryant, 1982). Son yıllarda empati konusunda yapılan çalışmalarda ise Empatik Eğilim Ölçeğinin (EEÖ) (Dökmen, 1988) yaygın olarak kullanıldığı belirlenmiştir (Çelik, Çağdaş, 2010; Karataş, 2012; Karaca, Açıkgöz, Akkuş 2013). Bu ölçek bireyin kendisiyle ilgili olarak olaylar karşısında duygusal duyarlılığını ölçmeye yönelik olarak hazırlanmıştır. Toplam 20 maddeden oluşmaktadır ve "tamamen uygun" dan "tamamen aykırı" ya kadar likert tipi 5 aşamalı bir ölçektir. Ölçekten elde edilebilecek en yüksek puan 100, en düşük puan 20’dir. Yaygın olarak kullanılan bu ölçek dışında farklı yaş gruplarına için empati ölçekleri geliştirilebilir. Empati yeteneği geniş ölçüde sosyal zeka ile ilişkili olarak düşünülmektedir. Björkqvist ve arkadaşları (2000) tarafından yapılan çalışmada sosyal zeka ile empati arasında ilişki olduğu belirlenmiştir. Sosyal zeka genel tanım olarak bilgili olmak,

zihinsel olarak yetenekli olmak ve empati gibi sosyal yaşamda başarılı olmamızı sağlayan yeteneklere sahip olmayı kapsar.

Sosyal zekânın ilk tanımı Edward Thorndike (1920) tarafından; “İnsan ilişkilerinde akılcıca hareket etme, erkekleri, kadınları, kız ve erkek çocuklarını anlama ve yönetme yeteneği” olarak yapılmıştır. Thorndike’ın (1920) Üç Faktör Zekâ Teorisindeki zekâ türleri içinde soyut, mekanik ve sosyal zekâ olarak yer almıştır. Thorndike’nin bu tanımı Harvard Gardner’ın Çoklu Zekâ Teorisindeki (1983; 1993; 2002) sosyal zeka tanımı ile yakınlık göstermektedir. Bu teori içinde altıncı sırada yer alan sosyal zekâ; “Bireyin diğer insanların ruh hallerini, duygularını, isteklerini, motivasyonlarını ve niyetlerini, nasıl çalıştıklarını, onlarla nasıl ortaklaşa çalışılabileceğini anlayabilme, problemleri ve karışıklıkları çözebilme” yeteneği olarak tanımlanmıştır. Ayrıca “yüz ifadelerine, seslere ve mimiklere karşı duyarlı olmayı, bireylerarası ilişkilerde farklı özelliklerin farkına varma ve uygun ve etkili cevap verebilme” olarak ta tanımlanabilir (Armstrong, 1994). Sosyal zekâ aslında Gardner (1993) tarafından çoklu zekânın bir türü olarak tanımlanmadan çok önce üzerinde çalışılmış olan ve Altı Faktör Sosyal Zekâ Testi ile ölçülerek, zekâ ile ilgili diğer boyutlardan farklı olduğu ispat edilmiş (O’Sullivan and Guilford, 1966) bir zekâ türüdür. Sosyal zekâ; 1965 yılında O’Sullivan, Guilford ve Mille tarafından “diğer insanların görünebilen ifadelerinden ve davranışlarından duygu, düşünce ve niyetlerini anlama yeteneği” olarak tanımlanmıştır (O’Sullivan, Guilford ve De Mille, 1965, s. 6). Egan (1975) sosyal zekanın empati geliştirmede önemli bir zeka faktörü olduğunu işaret etmiştir. Eisenberg, Losoya ve Spinrad (2003, s. 787) empatiyi duygunun temeli olarak kabul etmiş ve gönüllü olarak diğerlerine yardım etme gibi sosyal davranışların merkezi olarak görmüşlerdir. Osipow, Walsh (1973) ve O’Sullivan, Guilford (1975) tarafından yapılan benzer çalışmalarla sosyal zekâ ile empati arasında ilişki olduğu belirlenmiştir.

Çoklu zeka teorisi içinde yedinci sırada yer alan içsel (interpersonel) zeka bireyin kendini anlama, kendine güven, özdenetim ve kendi duygularını kontrol edebilmeyi kapsayan bir yetenek olarak tanımlanır. Bu zeka türünün de empati yeteneği ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca Goleman (1995) tarafından sosyal zekânın bir formu olarak duygusal zekâ (Emotional Intelligence) ortaya atılmıştır. Duygusal zekâ; bireyin kendine ve başkalarına ait duyguları izleyebilme, bu süreçlerden elde ettiği bilgiyi, düşünce ve davranışlarında kullanabilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Goleman, 2000). Kendi duygularının farkında olma (duygusal zeka) empati için ön koşuldur (Lane, 2000, s.173). Bireyde, empati kurabilme yeteneğinin yüksek olmasıyla duygusal zeka arasında pozitif yönde ilişki olduğu belirlenmiştir (Salovey ve Detweiler-Bedell, 2008, s. 535). Kendi duygularını anlayabilen ve yönetebilen bireyler diğer bireylerin de duygularını anlayabilecek dolayısıyla empati kurarak daha iyi ilişkiler geliştirebileceklerdir (Salovey and Mayer, 1990). Bireyler duygusal zekaları sayesinde, empati ve şefkatle diğer bireylerle ilişki kurabilir, sosyal becerilerini geliştirebilir, davranış ve hareketlerini yönlendirmek üzere duygusal farkındalıklarını kullanabilirler (Yelkikalan, 2006, s.5). Bütün bu sonuçlar empatinin geliştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Empati neden geliştirilmeli:

Çocuklar başkalarının duygularını anlayabilmeli, başkalarının duygularına duyarlı olmalıdır. Empatinin gelişmesi sosyal zekayı artıran bir faktör olarak görülebilir. Empatinin sosyal zeka ile olan ilişkisinden dolayı aynı zamanda empati eğitimiyle sosyal zekanın gelişimine katkı sağlamak mümkündür. Gözlemlere göre; empati sahibi çocuklar ileride mutlu ve sorumlu bireyler oluyor. Erkek çocuklarda empati seviyesi yükseldikçe saldırganlık azalıyor. Bireyin çevresinde kişilerde iyi ve pozitif olanı görmesini sağlıyor. Empati, güçlü olmayı, bireyin çevreden etkilenmeden doğru seçimler yapabilmesini kolaylaştırıyor. Rogers (1975) öğretmenlerin empatik olma düzeyi ile öğrencilerin akademik başarı düzeyleri arasında olumlu

bir ilişkinin varlığını saptamıştır. Basitçe ifade edilecek olursa, öğrenciler öğretmenlerinin kendilerini anlamaya çalıştığını, onları sevdiğini fark edince hem öğretmenlerini daha çok sevmekte hem de okul başarılarında bir artış olmaktadır. Eğitim için önemli bir sonuç empatik eğitim uygulamalarının öğrencinin etkili öğrenme deneyimleri yaşamasına, etkili öğrenenler olmasına ve belki de empatik zeka geliştirmelerine neden olabileceğidir. Empatik zekâ bir sezgiden çok daha farklı olarak “sadece dünyayı başkasının bakış açısıyla görmek değil onun dünyasında sanki oymuş gibi davranmak” yeteneği olarak tanımlanabilir. Empatik zeka mantık ve hayal kurabilme ile ilgili olarak temelde umutlu ve gerçekçi, üretken, dinamik ve analitik düşünebilme olarak düşünebilir. Empatik zekâ nasıl olduğu tam anlaşılmassa da başkalarını etkileyebilme olarak da açıklanabilir (Arnold, 2000). Empati ile ilgili önemli bir nokta da empatinin nasıl doğup geliştiği konusudur. Empati eğitiminin empati eğilimini ve empati becerisini artırdığı konusunda çalışmalar bulunmakla birlikte (Yüksel, 2004; Karaca, Açıkgöz, Akkuş, 2013) empati kurma ve empati kurmayı öğrenmede diğer bir deyişle empati eğitiminden alınan sonuçlarda bireysel farklar olduğu görülmektedir (Truax, Mitchell 1971). Empatinin, iki yaşından itibaren farklılık gösterdiği, yaşla birlikte arttığı ve kızlarda daha yüksek olduğu bilinmektedir. Empatinin geliştirilebilen bir özellik olduğu kabul edilmiş ve empati eğitimi gündeme gelmiştir. Ancak her bireyin aynı düzeyde eğitilmesi mümkün görünmemektedir. Araştırmacılar tarafından erken yaşlarda tesadüfen veya kazara gerçekleşen empati kurmayı öğrenme deneyimlerinin önemli olduğu ve hatta ilerideki empati eğitiminin ancak bu deneyimler üzerine kurulabildiği öne sürülmüştür (Truax ve Mitchell, 1971). Çünkü, kalıtsal faktörler ve erken öğrenme faktörleri empati eğitiminde belirleyici rol oynar. Doğuştan yardımsever olan bireylerin empati konusunda daha eğitilebilir oldukları konusunda bulgulara ulaşılmıştır (Carkhuff, 1969). Empati yeteneği kalıtsal faktörlerle ilişkili ve nispeten kalıcı bir özellik olan zekâ ve erken yaşlardaki deneyimler ile ilişkili olduğundan teorik olarak doğuştan yardımsever bireylerde benzerdir. Fakat kalıtım ve küçük yaşlarda empati kurabilmeyi öğrenme faktörlerinin empati eğitimi üzerindeki etkisi halen tam olarak anlaşılamamıştır (Truax ve Mitchell, 1971). Bu gün empati eğitimi genellikle iletişim becerileri ile ilgili olarak verilmektedir. Ancak terapi amaçlı olarak psikodrama etkinliği, eğitimde ise yaratıcı drama etkinlikleri ile geliştirilebilir. Psikodramada empati bireyin karşısındaki kişinin rolünü alarak onu kendisi imiş gibi yaşar. Böylece birey hem karşısındakini anlar hem de deneyim yaşamış olur (Özbek, Levtz, 1987, s.15). Empati kurma sadece tedavi ve eğitim amaçlı değil günlük yaşamın her alanında kullanılması gereken bir davranıştır. Empatinin yardımseverlik ile olan ilişkisi nedeniyle çocuğa yardım davranışları konusunda model olunabilir ve böylece empati kurma davranışına zemin hazırlanabilir.

Empatiyi Geliştirmek İçin Neler Yapılabilir:

Yukarıda görüldüğü gibi erken yaşlarda gerçekleşen empati kurmayı öğrenme deneyimleri önemlidir ve hatta ilerideki empati eğitiminin sonuçlarını da etkiler. Yani empatinin temeli hayatın ilk yıllarında atılır dolayısıyla bu yıllar çok önemlidir. Bu durumda empati eğitiminin ne kadar erken başlarsa o kadar etkili olabileceği söylenebilir, empati eğitimine önce evde başlanmalıdır. Annenin çocuğuna gösterdiği şefkatli ve sevgi dolu ilgi, çocuğun da çevresine şefkat ve ilgi göstermesini sağlar. Bebeğini düşünen, ihtiyaçlarını karşılayan anne onun sadece ruhen değil, zihinsel olarak da gelişmesini sağlar. Çocuk büyüdükçe anne ve aile üyelerini çocuğun birinci derecede örnek aldığı kişiler olduklarından, bu gelişim aile tarafından da desteklenmelidir. Aile içinde model alma yoluyla empati eğitimi geliştirilebilir dolayısıyla yetişkinler empati konusunda örnek olmalı, empatinin, söyleyerek değil model alarak öğrenilmesi sağlanmalıdır. Kitap okurken veya film izlerken: Sizce bu çocuk ne hissediyor? Bu çocuğa yardım için ne yapılabilir? gibi sorular sorulabilir. Çocuklar arsında

çıkan sorunlarda hemen araya girmeyip, olanlar hakkında duyguları, neler hissettikleri sorulabilir. Evde evcil hayvan beslemenin empatiyi geliştirdiği kabul edilmektedir, dolayısıyla çocuğun hayvanı besleyerek başka bir canlıya yardım edebilme duygusu yaşamasına imkân tanınmalıdır. Bu durum evde olmasa bile sokak hayvanlarıyla gerçekleşebilir. Empatide küçük yaştaki deneyimler yanında yardım davranışı da önemli olduğundan, çocuğun çevresindeki insanlara, komşulara, aç hayvanlara yardım etme deneyimleri yaşamasına imkân tanınmalıdır. Ailedeki yetişkinlerin başkalarına yaptıkları yardımdan çocuğun yanında övgüyle söz edilmeli ve çocuğa bu konuda model olunmalıdır. Çocuğun davranışları altında yatan asıl neden analiz edilmeli, çocuğun sevmediği durum ve kişilerin olumlu yönleri gösterilmeli, böylece anlayışlı ve empati eğilimli birey olmasına yardım edilmelidir. Yetişkinlerin empati ile ilgili duyguları çocuğun yanında yüksek sesle ifade edilmelidir. Başkalarına karşı eleştirel yaklaşımlar çocuğa bizim mükemmel olduğumuz mesajını verir, çocuk başkalarına karşı suçlayıcı olumsuz davranışlar geliştirir, çocuğu yanında bu tür davranışlardan kaçınmalıdır. Çocuğun paylaşma davranışları takdir edilmeli dolayısıyla sosyal yapı içinde paylaşımcı bireyler olmasına katkıda bulunmalıdır. Yetişkin bireyler de çocukla konuşurken empati kurabilmeli, kendisi duymak istemediği suçlayıcı, onur kırıcı, yargılayıcı ifadelerden kaçınmalıdır. Okul öncesi dönemde önemli olan bu noktalar aile bireyleri kadar çocuğun çevresindeki diğer bireyler ve hatta çocuğun bakımıyla ilgilenenler için de önemlidir.

Okula başladıktan sonra da empati eğitimi gerçekleştirilebilir. Her ne kadar empati eğitiminden söz edilse de, empati matematik ya da diğer soyut kavramlar gibi teorik olarak öğretilemez, ancak empati kurmayı etkileyen faktörlerden yola çıkılarak geliştirmeye çalışılabilir. Okullarda empatiyi öğretmek ve iletişim becerileri kazandırarak sosyal zekâyı geliştirmenin pek çok yolu olabilir. Empati kurabilen, iletişim becerilerinde başarılı olan sosyal zeka açısından da yeterli olur. Çoklu zeka uygulamaları ile birlikte empati eğitimi de gerçekleştirilebilir (Saban, 2010). Öğrenmede sadece bilişsel alanın gelişmesine hizmet eden eğitim uygulamaları yerine çoklu zeka kuramına uygun olarak hazırlanmış sosyal zekâyı geliştirme amaçlı programlarla iletişim ve empati becerileri geliştirilebilir. Eğitim hayatına geçtikten sonra empatiyi geliştirmek için öncelikle sanat eğitiminden yararlanılabilir. Sanat eğitiminden yararlanmak eğitim alanında uygulanabilecek yollardan ilkidir. Sanat eğitiminin amacı sadece sanatçı yetiştirmek değil, bireyin yaratıcı biçimde kendini ifade edebilmesini sağlamaktır (Ayaydın, 2004). Sözel ve dramatik sanatlar sanat eğitimi içinde yer alan güzel sanatlarla ilgili önemli bir alandır (San, 1990, s. 263). Drama kavramı Yunancadan gelmektedir ve “dram” yapmak, etmek, eylemek, canlandırmak eylemlerini ifade eder. Oyun ve yaşamdaki durumların, dramatik anların, uzmanlarca grup içi etkileşim süreçleri içinde yaratılması “yaratıcı drama çalışmaları” olarak nitelenmektedir (San, 1990, s. 274). Literatürde kullanılan “yaratıcı drama” ifadesi; gelişimsel drama, eğitimde canlandırma, rol oynama, tiyatro eğitimi gibi anlamlara gelir. Çoklu zekâ uygulamaları ile birlikte yaratıcı drama etkinlikleri bütün eğitim basamaklarında uygulanabilir, böylece eğitimin sıkıcılığı kırılarak çağdaş eğitime geçiş gerçekleştirilebilir. Okullarda kendini geliştirme ihtiyacı duyan bireyler yetiştirilebilir. Drama çalışmalarında genellikle dört tip uygulama yöntemi vardır; güven kazanma, uyum sağlama, beş duyuyu kullanma ve gözlem yeteneğini geliştirme. Drama, sosyalleşmeye katkıda bulunur ve çocuğun kendini ifade etmesini sağlar dolayısıyla sosyal zekânın gelişmesini de etkiler. Drama etkinliğinde çocuk oyun oynadığını bilir ve bundan zevk alır. Özellikle okul öncesi ve ilkökul düzeyinde eğlenme ve mutluluk verici bir etkinlik olarak görülür. Drama çalışmaları genellikle dört aşamalıdır; ısınma aşaması, rol oynama (pantomim) aşaması, doğaçlama aşaması, değerlendirme aşaması. Isınma ve rahatlatma çalışmaları grup lideri tarafından yürütülür. Oyun aşaması pantomim ve rol oynama şeklinde belirli kurallar içinde gerçekleşir

ve doğal olarak yaratıcılık gerektirir. Doğaçlama çalışmalarının kesin noktaları daha azdır. Belli bir konudan yola çıkılır, bireysel ve grup yaratıcılığı ön plandadır. Oluşumlar aşamasında ise önceden belirlenmemiş bir çıkış noktasından başlanır, nasıl gelişeceği ve nereye varacağı önceden belirsizdir (San, 1990). Yaratıcı dramanın özünde rol oynama, doğaçlama ve oyun kavramları yer alır. Doğaçlama, bir durumun önceden hiçbir hazırlık yapılmaksızın birey ya da grup tarafından yaratılmasıdır. Doğaçlamada gerçekleşen oyun tekrar aynen yaratılamaz. Oyuncular yaratıcı dramada bir kez “olmayan” bir şeyi görmenin, duymanın, dokunmanın tadına varınca yaratıcı güçlerinin de arttığını görürler (McCaslin, 1990). Okullarda yapılan yaratıcı drama etkinliklerinde çocuğun yaşı önemlidir ve drama örnekleri yaş grubuna göre gruplanmaktadır. Okul öncesi dönemden başlayarak, öğrenme ortamının içine kendiliğinden alınan drama etkinlikleri; tıpkı iyi yazınsal metinler, çağdaş anne baba ve öğretmen ya da yaratıcı bir okul gibi, çağdaş, yaratıcı, demokratik bireyleri yaratmada temel araçlardan birisidir. Dramanın, bilimsel, eğitsel, sanatsal ve kültürel boyutları ya da nitelikleri göz ardı edilmemelidir. Dramayı çekici kılan, çok yönlülüğü ve oynamaya/canlandırmaya dayalı etkili dilidir. Ancak, tüm diğer bilimsel alanlar gibi, drama eğitimi de uzun bir süreç içinde öğrenilmelidir. Drama için oyun ve canlandırmaya dayalı olarak günlük yaşamdaki herhangi bir sözcüğün, kavramın, sesin, bir konunun, bir tablonun, bir heykelin ya da bir masalın, öykünün, şiirin ya da çocukların kendi uydurdukları öykülerin, durumların canlandırılması, oynanması denilebilir. Drama, tüm grubun katılımıyla yaratılabileceği gibi, küçük gruplarla da oynanabilir. Drama eğitimi, ancak bu alanı bilen öğretmenlerle yapılmalıdır. Yaratıcı drama konusunda bilgili, deneyimli, empati kurabilen, merkeze öğrenciyi koyan öğretmenlerle gerçekleştirilen yaratıcı drama etkinliklerinin çocukların duygularını anlamak için daha verimli olduğu görülmektedir. Drama öğretmenlerinin drama etiğini bilmesi ve uygulaması gerekir. Yapılan bir çalışmada yaratıcı drama eğitimi almış öğretmenlerin yaratıcı dramaya karşı tutumları ile empati eğilimi arasında ilişki tespit edilmiştir (Oğuz, Altun, 2011). Öğretmen, demokratik bir kişiliğe sahip olmalı, dramanın tüm süreçlerinden sorumlu olmalı, empatik olmalı, grubu olumlu yönde geliştirmeli, dramanın sınırlarını bilmeli ve evrensel değerleri geliştirmeye yönelik olmalıdır. Yaratıcı drama zaten okulöncesi eğitim programının bir parçasıdır, öğretmen özgürdür ve öğretene ile öğrenenin rolleri karışabilir. Dramada iyi ya da kötü oynamaya ilişkin yargılama yapılmaz, temel değerlendirme ölçütü; çocuğun katılımıdır. Çocuk katılıma istekli mi? Rol almak istiyor mu? Bazen sessizce izleyerek katılmak isteyebilir. Empati eğitimi amacıyla uzun süreli ve bir sürece dayalı olarak gerçekleştirilmelidir. Dört yaş çocuğu basit doğaçlamalar yapabilir, beş yaşında ise yetişkinlerin yaptıklarına benzer oyunlar ortaya çıkarabilirler. Deneyimli olmak önemli bir faktördür. Deneyimli gruplarda sosyodrama (grup çalışması) oyunları gerçekleştirilebilir. Örneğin bir fabrika çalışanlarını temsil ederek (bir çocuk işveren, diğerleri çalışan şeklinde) draamatizasyon gerçekleştirilir. İlköğretimde dramanın en önemli işlevi çocuklara verdiği eğlenme ve mutluluk duygusudur, çocukları neşelendirir, drama çocukların umut ve iyimserlik duygularını artırır ve zaten artırmalıdır. Çocuk bilinçli olarak oyun oynar ve bundan mutluluk duyar. Drama etkinlikleri ve dramatik ifadeler; mimikler, jestler, kuklalar, maskeler, sosyo-dramatik oyun, ısınma ve kaynaştırma çalışmaları, pandomima, rol oynama, doğaçlama, öykü oluşturma ve dramatisasyon içerir (<http://www.ilkokul.nds.k12.tr/spip.php?article861>). Aşağıda okulöncesi ve ilköğretim düzeyinde yaratıcı drama etkinliklerinden örnekler verilmiştir.

Etkinliğin Adı: Kedi-Fare. Çocuklardan bir tanesi kedi rolünü, diğerleri fare rolünü üstlenir. Fareler sınıfın çeşitli köşelerine saklanır. Kedi uyur. Öğretmen örnekteki yönergelerle dramayı yönlendirir; kedi uyuyor, fareler çok acıkmış. Kedinin önünde bir tabak süt var. Fareler süttten içmeye çalışıyor. Ama kedi yanına yaklaşan fareleri hemen yakalıyor. Drama tüm

fareler yakalanıncaya kadar sürdürülür. Dramanın sonunda fare ve kedi olmanın nasıl bir duygu olduğu sorulur. Fareler karınlarını doyurmak için ne yapabilirler? Sorusu sorularak, tartışılır.

Etkinliğin Adı: Bebek Çocuk Yaşlı. Çocuklardan sırasıyla önce bebek, daha sonra çocuk, en son olarak da yaşlı insanların nasıl hareket ettiği ile ilgili canlandırma yapmaları istenir. Öğretmen Bebek nasıl yatar? Nasıl yürür? Yaşlılar nasıl yürür? Gibi sorularla çocukları yönlendirir. Bebek, abla, ağabey, anne, baba büyükanne, büyükbaba rolündeki çocuklar bir komşu ziyareti şeklinde hikâye canlandırırlar.

Etkinliğin Adı: Duygular. Çocuklar seçtikleri arkadaşlarıyla küçük gruplar oluştururlar. Bu gruplar sırayla içinde duyguların geçtiği hikâyeler anlatır ve canlandırırlar. Çocuklara çeşitli sorular sorularak hikâyelerini zenginleştirmeleri sağlanır (<http://etkinlikornekleri.com/secmeli-dersler/509-yaratıcı-drama-etkinligi.html>).

Etkinliğin Adı: İyi Haber Kötü Haber (7-14 Yaş Grubu). Grup büyüklüğü: Tüm sınıf veya daha küçük bir grup. Gerekenler: Daire şeklinde oturulacak bir alan. Uygulama: Bu aktivite dairesel hikâye anlatımı şeklinde yapılmaktadır, her çocuk hikâyeye sırayla bir cümle eklemektedir. Fakat bu sefer çocuklara, "iyi haber şu ki..." ya da "kötü haber şu ki..." diye başlamaları söylenir. Çocukların iyi ya da kötü haberlerinin bir önceki çocuğun söylediği ile bağlantılı olmasını sağlanır. Hangi durumda iyi veya kötü haberin bu hikâyeye uygunluk göstereceği zor olabilir. Bu durumda hikâyeyi öğretmenin başlatması ve olasılıklar sunması yararlıdır. Örneğin; Öğretmen: Bu, küçük bir köyün dışında, küçük bir evde ve çok mutsuz olarak yaşayan Ayşe, Mehmet ve ailesinin hikâyesidir. Birinci öğrenci: İyi haber, daha büyük bir eve taşınacaklarmış. İkinci öğrenci: Kötü haber, yeni evin çok odası varmış ama hepsi küçükmüş. Üçüncü öğrenci: İyi haber, aileye küçülme tozu verilmiş ve hepsi de küçülmüşler. Dördüncü öğrenci: Kötü haber, bütün yiyecekleri çok yüksek bir dolaba konmuş ve yetişemiyorlarmış. Bu aktivite çocukların bir önceki arkadaşlarını iyice dinlemelerine ve onlara cevap vermelerine bağlıdır. Bu beceriler grup çalışmasında çok önemlidir. Onların bu becerileri geliştikçe, kurallar değişebilir, böylece bir önceki çocuğun söylediğinin tam tersi fikir üretmeleri de önlenmiş olur. Örneğin; dördüncü öğrenci, "kötü haber, küçültme tozu işe yaramadı" dememelidir (<http://hayalsahnesi.com.tr/okul-%C3%B6nçesi-d%C3%B6nemde-yarat%C4%B1c%C4%B1-drama/>). Böylece, empatiyi geliştirme amacıyla yaratıcı drama etkinlikleri uygulanırken sosyal zekâyı geliştirmek de mümkün olabilir.

Sonuç olarak bu çalışmada empati ve sosyal zeka incelenmiş, empati ve sosyal zeka üzerinde yapılan çalışmalardan örnekler verilmiştir. İleride konuyla ilgili farklı çalışmaların yapılması, empati ve sosyal zekanın benzer çalışmalarda farklı yönleriyle incelenmesi önerilmiştir. Hem öğretmenlerin konuyla ilgili bilgilerini artırmaya yönelik, hem de öğrencilerinde empati ve sosyal zekanın gelişmesi için neler yapılabileceği konusu araştırmalı, yeni ve farklı yaratıcı drama etkinlikleri geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Armstrong, T. (1994). *Multiple Intelligences in the Classroom*. Alexandria: ASCD Virginia.
- Arnold, R. (2000). *Empathic intelligence in pedagogy*, Institute for Teaching and Learning, Supporting the Scholarship of Teaching and Learning at the University of Sydney, Issue 14.
- Ayaydın, A. (2004). Çoklu zekâ kuramında sanat eğitimi yaklaşımı, *Eğitim Araştırmaları-14*
- Aykaç, N. (2005). *Öğrenme ve Öğretme Sürecinde Aktif Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Natürel Yayın.

- Barnett, M. A. (1990). Empathy and related responses in children. İçinde: N. Eisenberg & J. Strayer (Eds.). *Empathy and its Development*. (p. 146-163). Cambridge: Cambridge University Press.
- Basch, M. F. (1983). Empathic understanding: A review of the concept and some theoretical considerations. *J. American Psychoanalytic Assoc.* 31:101-126.
- Binet, A. ve Simon, T. (1916). The development of intelligence in children: The Binet-Simon Scale. *Publications of the Training School at Vineland New Jersey Department of Research* No. 11. E. S. Kite (Trans.). Baltimore: Williams & Wilkins.
- Björkqvist, K., Österman, K., Kaukiainen, A., (2000). Social intelligence – empathy = aggression? *Aggression and Violent Behavior*, 5(4), 429 doi:10.1016/S1359-1789(98)00029-9
- Bryant, B. (1982). An index of empathy for children and adolescents, *Child Development*. 53, 413-425.
- Budak, L., Yıldız, E., Gültekin, B., Karaaslan, İ. (2007). Akademik olarak iletişim eğitimi alan öğrencilerin duygusal zekâ kullanımları üzerine bir araştırma: Ege Üniversitesi Halkla İlişkiler Tanıtım ve Radyo-Televizyon-Sinema Bölümleri Örneği, *International Intelligence and Communication Symposium*, 1, Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi, 7-9 Mayıs, İzmir.
- Bümen, N. T. (2004), *Okulda Çoklu Zekâ Kuramı*. Ankara: Pagem-A Yayın.
- Caputo, J. S., Hazel, H. C., McMahon, C. (1994). *Interpersonal Communication, Competency through Critical Thinking*. New York: Simon&Shuster Print.
- Carkhuff, R. R. (1969). Validity of Carkhuff's Index of Communication, *Group & Organization Management*, 8 (4): 265-272.
- Cüceloğlu, D. (1998). *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, Geliştiren Kitaplar Dizisi, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Çelik, E. ve Çağdaş, A. (2010). Okul Öncesi Eğitim Öğretmenlerinin Empatik Eğilimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 23-38.
- Dökmen, Ü. (1995). *Sanatta ve günlük yaşamda iletişim çatışmaları ve empati*. (2. Baskı), İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Dökmen, Ü. (1988). Empatinin yeni bir modele dayanılarak ölçülmesi ve psikodrama ile geliştirilmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21,1-2,155,190.
- Egan, G. (1975). *The Skilled Helper*. California: Cole Books.
- Eisenberg, N., Losoya, S., ve Spinrad, T. (2003). Affect and prosocial responding. İçinde: R. J. Davidson, K. R. Scherer ve H. H. Goldsmith (Eds.), *Handbook of Affective Sciences* (pp. 787-803). New York: Oxford University Press.
- Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1993). *Multiple Intelligences: The Theory in Practice*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (2002), "Interpersonal Communication amongst Multiple Subjects: A Study in Redundancy", *Experimental Psychology*.
- Goleman, D. P. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ for Character, Health and Lifelong Achievement*, New York: Bantam Books.
- Goleman, D. P. (2000). *İş Başında Duygusal Zekâ*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Guiley, R. E. (1994). *Encyclopedia of Mystical and Paranormal Experience*, Harper San Francisco: Castle Books.
- Guilford, J. P. ve O'Sullivan, M. (1975). Six factors of behavior cognition: understanding other people. *Journal of Educational Measurement*, 12, 255-271.

- Guilford, J. P. ve O'Sullivan, M. (1976). *Four Factor Tests of Social Intelligence (Behavior Cognition) Manual of Instructions and Interpretations*. Orange, CA: Sheridan Psychological Services, Inc.
- Guilford, J.P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill Book.
- Gülseren, Ş. (2001). Eşduyum (empati): Tanımı ve kullanımı üzerine bir gözden geçirme, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 12(2): 133-145.
- Heier, R. (1975). Empathy and counselor effectiveness. İçinde: Hogan, R. (1975). Empathy: a conceptual and psychometric analysis. *Counseling Psychologist*, 5, 14-18.
- Hogan, R. (1975). Empathy: a conceptual and psychometric analysis. *Counseling Psychologist*, 5, 14-18.
- Hojat, M., Gonnella, J., Nasca, T., Mangione, S., Vergare, M., Magee, M. (2002). Physician empathy: Definition, components, measurement, and relationship to gender and specialty. *The American Journal of Psychiatry*, 159, 1563-1569.
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat&kategoriget=terim&keli-meget=empati&hngget=md adresinden 29.08.2013 tarihinde edinilmiştir.
- <http://www.empathiceducation.com> adresinden 29.08.2013 tarihinde edinilmiştir.
- <http://www.ilkokul.nds.k12.tr/spip.php?article861> adresinden 19.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- <http://etkinlikornekleri.com/secmeli-dersler/509-yaratıcı-drama-etkinligi.html> adresinden 19.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- <http://hayalsahnesi.com.tr/okul-%C3%B6ncesi-d%C3%B6nemde-yarat%C4%B1c%C4%B1-drama/> adresinden 19.10.2013 tarihinde edinilmiştir.
- Karaca, A., Açıkgöz, F. ve Akkuş, D. (2013). Eğitim ile empatik beceri ve empatik eğilim geliştirilebilir mi? bir sağlık yüksekokulu örneği, *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4 (3), 118-122.
- Karataş, Z. (2012). Eğitim fakültesi öğrencilerinin empatik becerileri ve benlik saygısı düzeylerinin incelenmesi, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (23), 97-114.
- Katz, R. L. (1963). *Empathy, Its Nature and Uses*, New York: Macmillan Co.
- Lane, R. D. (2000). Levels of emotional awareness: Neurological, psychological, and social perspectives. In R. Bar-On & J. D. Parker (Eds.), *The handbook of emotional intelligence* (pp. 171-191). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- McCaslin, N., (1990). *Creative Drama in the Classroom*. CA: Longman 5th ed.
- Mehrabian, A. ve Epstein, N. (1972) A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*. 40, 525-543.
- Oğuz, A. ve Altun, E. (2011). Öğretmen Adaylarının Yaratıcı Dramaya Yönelik Tutumları ile Empatik Eğilim Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi 2nd International Conference on New Trends in Education and Their Implications 27-29 April, Antalya-Turkey
- Okvuran, A. (1995). Çağdaş insanı yaratmada yaratıcı drama eğitiminin önemi ve empatik beceri ve empatik eğilim üzerine etkisi, *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(1), 186-194.
- Osipow, S. H. ve Walsh, W. B. (1973). Social intelligence and the selection of counselors. *Journal of Counseling Psychology*, 20, 366-369.
- O'Sullivan, M. ve Guilford, J. P. (1966). *Six Factor Test of Social Intelligence: Manual of instructions and interpretations*. Beverly Hills, CA: Sheridan Psychological Services Inc.
- O'Sullivan, M., Guilford, J.P., ve deMille, R. (1965). The Measurement of Social Intelligence. *Reports from the psychological laboratory*, University of Southern California, No.34.

- O'Sullivan, M., ve Guilford, J. P. (1975). *Six factors of behavioral cognition: Understanding other people*. Journal of Educational Measurement, 12, 255-271.
- Özbek, A., ve Levitz, G. (1987). Psikodrama, Grup Psikoterapisinde Sahnesel Etkileşim, Grup Psikoterapileri Derneği, Verso Matbaacılık, İstanbul.
- Piaget, J. (1972). *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books.
- Rogers, C. R. (1975). Empathy: An unappreciated way of being. *Counseling Psychologist*, 5:2-10.
- Saban, A. 2010. Çoklu zekâ kuramı ve Türk eğitim sistemine yansımaları, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Salovey, P. ve Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence and imagination. *Cognition and Personality*, 9, 185-211.
- Salovey, P., ve Detweiler-Bedell, B. T. (2008). Emotional intelligence. İçinde: M. Lewis, J. M. Haviland-Jones ve L. F. Barrett (Eds.), *Handbook of emotions* (pp. 533-547). New York, NY: Guilford Press.
- Sharma, R. M. (1992). Empathy: A retrospective on its development in psychotherapy. *Australian and New Zealand Journal of Psychotherapy*. 26:377-390.
- Smith, H. C. (1973). *Sensitivity training: the scientific understanding of individuals*, New York: McGraw-Hill, Inc.
- Sucaromana, U. (2012). Contribution to Language Teaching and Learning: A Review of Emotional Intelligence, *English Language Teaching*, (5) 9, 54-58.
- Thorndike, E. (1920). Intelligence and its use. *Harper's Magazine*, 140, 227-235.
- Truax, C. B. (1961). A scale for the measurement of accurate empathy. *Psychiatric Institute Bulletin*, I (12). Wisconsin Psychiatric Institute: University of Wisconsin.
- Truax, C. B. ve Carkhuff, R. R. (1967). *Toward effective counseling and psychotherapy: Training and practice*. Chicago: Aldine.
- Tutuk, A. ve Doğan, S. (2002). Hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerisi ve empati düzeylerinin belirlenmesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi, 6 (2)
- Yelkikalan N. (2006). 21. Yüzyılda Girişimcinin Yeni Özelliği: Duygusal Zekâ. *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, (1) 2, s.39-51.
- Yüksel, A. (2004). Empati Eğitim Programının İlköğretim Öğrencilerinin Empatik Becerilerine Etkisi, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 341-354.